

Мені колись випало прочитати в одній анкеті відповідь про національну приналежність: "бывший еврей", і ця відповідь звучала анекдотично, але в житті до революції мені повелось зіткнутися з двома колишніми поляками, які себе вважали за росіян, і ніхто в місті не сумнівався в їхній російській приналежності.

Коли після третього поділу Польщі більша частина її опинилась у складі Російської імперії, за влучним висловом Леніна, цієї великої тюрми народів, її стали підганяти під загальний всеросійський ранжир, як і всі поневолені нації. Почалася русифікація освіти, витіснення польської мови і офіційного життя й рекрутчина; тільки релігій не торкалась енергійна нівелізаторська рука, і Польща лишалась католицькою. Поки поляк лишався католиком, він лишався й поляком за національністю, дарма що й назва "Царство польское" помалу замінювалась на "Привислянский край". Звісно, все це викликало ворожнечу й ненависть, але після поразки останнього повстання 1863 року Польща втратила надію на своє відродження і, хоч не так багато, як Україна чи Білорусь, усе ж стала давати свою данину на вівтар "отечества чужого". Усі ці славнозвісні російські діячі — Цюлковський, Пржевальський, Кржижановський, нарешті Дзержинський і Менжинський — були з походження поляки, а подекуди й нащадки польських повстанців 1863 року.

Були такі два й серед педагогів Охтирської гімназії, про польське походження яких свідчили тільки їхні прізвища — Седлецький і Квіцінський, більше відомі серед гімназистів та охтирських обивателів своїми прізвиськами — Козел і Клишко: перший через свою незвичайну упертість, другий через криві ноги. Обидва вони були православні, а не католики, і в своїх політичних поглядах крайні реакціонери.

Козел був до того ж "гласним" міської думи, але і в гімназії, і в думі він виявляв таку упертість, з якої Козла ніхто не міг спихнути. Якщо в якогось учня з усіх предметів були самі "п'ятірки" в атестаті, а з математики, яку викладав Козел, стояла "двійка", вся педагогічна рада не могла умовити Козла поставити бодай "трійку": Козел лишався

непохитний. Через Козла вішалися і стрілились гімназисти, але ніщо не могло змінити Козлової вдачі — він був як кремін'я і лишався далі грозою гімназії. Досить було після перерви вийти Козлові з учительської, як у класі наставала могильна тиша. Лисуватий, брезкий на вид, з випнутим черевом і понурим поглядом Козел досить прудко, як на його літа, входив у клас, поважно сідав за кафедру і, нашвидку записавши в журналі зі слів чергового, кого нема на лекції, витягав із бічної кишені свого маленького записника. Наставала жахлива хвилина, коли Козел із записника вибирав чергову жертву. Річ у тім, що Козел не просто перевіряв знання учнів, а намагався впіймати на слизькому тих недбайливих щодо опанування математичної премудрості простаків, котрі, буди викликані вчора, сьогодні спочивали на лаврах і не приготували як слід завдання. Головне, що проти Козла не діяло навіть безглузде заклинання — тихо сидіти й шепотіти: "Сухое дерево назад не пятится" — досить поширений серед гімназистів забобон, що ніби рятував од виклику. Рідко яка лекція з математики обходилась без "двійок" і "одиниць".

У кожної людини буває своє шкульке місце, а в Козла їх було аж два: він захоплювався фотографією і над усе на світі любив гігієну. Кожної неділі Козел сідав у свого тарантаса, на передку якого сидів разуче подібний на Козла парубік, і їхав до крамниць, де торгували всяким фотографічним начинням або термометрами й барометрами. Поповнивши запаси всяких віраж-фіксажів та подивившись, чи не продається якоїсь нової конструкції барометр. Козел урочисто повертався додому.

Не можна сказати, що Козел визначався віртуозністю у фотографії, але це був своєрідний аматор, якого, здавалось, захоплював сам процес перенесення живої натури на глянцеовитий папір фотознімка, через що Козел фотографував будь-що: знайомих і незнайомих людей, коней, собаку-дворнягу, що спинився чогось серед двору, або горобця, котрий злетів на підвіконня. Якщо фотознімок був удалий, Козел дуже тішився, і казали, що вдома в Козла назбиралось багато альбомів з такими беззмістовними фотовправами.

З великою ретельністю Козел міряв щодня температуру повітря і записував у спеціальний щоденник. Про користь гігієни й потребу пильно додержуватись Козел міг просторікувати хтозна-скільки часу.

Цими Козловими дивацтвами й користувались нездібні до математики або ледачі учні: Козла можна було "заговорити", цебто витягти на розмову про фотографію на цілу годину його лекції. Ця місія доручалась бездоганному щодо знання математики учневі, котрий, піднісши вгору руку, чим питав дозволу спитати, підходив до кафедри і показував Козлові позичений у вправного аматора фотознімок, прохаючи оцінити його й дати пораду. На цього гачка Козел часто ловився, забував про свого записника і пускався у розмови про всякі системи фотоапаратів, радив, як ліпше проявляти й закріплювати платівки, поки не чувся рятівний дзвінок у коридорі, що сповіщав про кінець лекції. Але горе було тому учневі, котрий наважувався самотужки "заговорити" Козла! Піднесе руку який-небудь Пилипець, що з якихось причин вдома і не доторкнувся до домашніх завдань, і питає:

— Я чув, Костянтинне Фердинандовичу, що вже вигадали кольорову фотографію. Чи правда цьому?

— Кольорова фотографія — це справді цікавий винахід, але про це поговоримо іншим разом, а тим часом ідіть до дошки,— відповідає незворушно Козел, а Пилипець перелякано, як кріль у пащу полоза, йде до дошки, щоб повернутись через кілька хвилин з "одиницею".

Зрідка траплялось, що Козел, почувши серед лекції чийсь кашель, несподівано сідав на свого улюбленого гігієнічного коника і заводив мову про всякі хвороби та як від них устерегтись. Насамперед треба добре мити руки, чистити зуби, уникати застуди й ні в якому разі не курити.

— А то зайдеш у кімнату гімназиста, а там так тютюнищем тхне, хоч сокиру вішай! — казав наостанку Козел, вважаючи, що висловився дуже

дотепно. Козлові подобалось, коли ми удавано реготали з цих його неоковирних дотепів і заохочували далі говорити про гігієну.

— А чом би, замість витратити гроші на тютюнище, не купити собі надвірного термометра і записувати щодня температуру, а потім через рік подивитись: цікаво, яка була температура повітря торік або позаторік.

Ми удавали, ніби це справді нас дуже зацікавило, хоч я не знаю жодного випадку, щоб хтось справді придбав собі термометра й морочив собі голову торішньою температурою.

Козел ніколи не сміявся, мені важко уявити його завжди похмуре обличчя навіть хоч трохи усміхненим, але Козлові подобалось, коли клас, звісно удавано, реготав з його важкуватих дотепів, і ми реготали, щоб заохотити Козла не вертатись до осоружної математики. Та це спричинилось до трагікомічного випадку, що надовго відбив у Козла охоту просвіщати нас у галузі медицини взагалі й гігієни зокрема.

У старших класах гімназії вчився дуже здібний учень Веселовський, котрий відзначався до того ж і артистичною здібністю реготати, для чого йому не потрібні були ні репетиції, ні найменша підготовка. Домашні завдання він робив на перервах між лекціями, одразу схоплюючи суть предмета. На лекціях він преспокійно читав під партою черговий випуск пригод сищиків Ната Пінкертон, Ніка Картера та Шерлока Холмса. Він не робив винятку й для Козлових лекцій, коли Козел пояснював нову теорему або викликав когось до дошки. Поруч Веселовського сидів син поліцейського пристава Слатін, на обов'язку якого було штовхнути сусіду вбік, коли треба було реготати з приводу якоїсь нової потуги Козла на дотеп. Одного разу Слатін розсердився за щось на Веселовського і надумав помститись.

Веселовський забув уже про сварку з Слатіним і весь поринув у дальші незвичайні пригоди спритного сищика, коли Козел, записуючи в

журналі, кого нема на лекції, звернув увагу, що вже третю лекцію пропускає учень Андрушов.

— А що з ним сталось? — запитав Козел чергового.

— Андрушов захворів на інфлюенцу[1],— журно відповів черговий, і Козел несподівано впіймався на свого улюбленого гачка.

— Дехто помилково думає, що інфлюенца зовсім незначна хвороба, на яку не варто звертати серйозної уваги,— сказав Козел, кладучи на каламар перо й не витягаючи свого страшного записника,— а тим часом це захворювання, якщо не вберегтись, може дати вельми сумні наслідки. Та ось нема чого за прикладом далеко йти. Позаторік моя теща захворіла на інфлюенцу, пролежала три дні в ліжку, на четвертий встала і через день поїхала кіньми в Тростянець на весілля своєї небоги. Дорогою вона перемерзла, її добре провіяло, і, приїхавши до Тростянця, одразу ж захворіла на запалення легень... — Усі в класі вдали скорботні обличчя, виявляючи цим співчуття Козлові й його тещі.

— І що ви думаєте — через чотири дні ця мила, добра, люб'язна жінка померла...

Слатін тихенько штовхнув Веселовського в бік, і той, кинувши Ната Пінкертон в парту, зайшовся таким голосним заразливим реготом, що не тільки Козел, а й усі ми заціпеніли від несподіванки. Веселовський, почувши, що його щирий регіт ніхто не підтримує і він регоче соло, зблід і круто урвав на півноті регіт, а Козел оговтався тільки за хвилину й ледве зміг промовити обережно:

— Ви збожеволіли, Веселовський! Вийдіть з класу.

Звісно, після цього посипались "двійки" й "одиниці", а Веселовський, незважаючи на свої математичні здібності, вище "трійки" ніяк не міг підвестись у Козла.

Химерний кінець спіткав Козла: будучи таким ентузіастом гігієни, він загинув від недодержання елементарної гігієнічної вимоги: загнав скалку у пучку вказівного пальця правиці і, не продезинфікувавши голки, став виколупувати скалку, що призвело до зараження крові, від чого Козел через тиждень "у бозі почив", чи, як ми всі радісно казали, дуба дав...

Не тільки учні гімназії, але й учителі та гласні міської думи полегшено зітхнули, дізнавшись про смерть Козла. Мало кому кидали пригорщі землі в могилу з такою охотою, як ми, гімназисти, коли ховали Козла.

Минуло чотири роки, як помер Козел, і два роки, як я скінчив Охтирську гімназію. У серпні 1919 року я був в українській армії на денікінському фронті. Перехід пішим порядком з тилу на фронт протягом цілої ночі мене дуже стомив, але спати було ніколи, бо зрання почався бій. Мене з кількома козаками призначили охороняти артилерійську батарею від можливого наскоку ворожої кінноти. Батарея добре замаскувалась за невеликим гайком, і денікінська артилерія довго не могла намацати її, дарма що за батареєю, мов на ярмарку, скупчилось багато тимчасово мобілізованих селянських возів з снарядами. Коли ворожий артилерійський вогонь перенісся на інші ділянки широкого фронту, я, стомлений, приліг на одного воза поряд з снарядами і миттю заснув.

І сниться мені кошмар: я знову в гімназії, з учительської вийшов Козел з своєю математикою, з якою в мене бували часті конфлікти. Козел сів на своє місце на кафедрі її витягнув записника. Не приготувавши як слід домашнє завдання, я чую з жахом, як Козел називає моє прізвище... Я підводжуся з місця — і прокидаюсь від недалекого вибуху денікінського снаряда. Перебуваючи ще під сильним враженням сну, я ніяк не можу отямитись і дібрати, де сон, а де дійсність. Лиш коли розривається неподалік другий снаряд, я остаточно переконуюсь, що я — не в гімназії, а в бою, і це, очевидно, ворожа артилерія таки намацала нарешті нашу батарею. Читачеві важко буде повірити мені, але це справді було так: я полегшено зітхнув і подумав, яке щастя, що Козел більше вже ніколи не викличе мене до дошки!..

На схилі віку я випадково зустрівся в Коломиї з старшим сином Козла, відомим в Охтирці адвокатом. Гай-гай, куди його занесло життя! 1947 року він необачно взявся боронити на суді жінку, що з ревнощів убила свого чоловіка-командира. Убивцю він таки оборонив, але за свою адвокатську спритність заплатив десятирічним ув'язненням у далеких таборах, обвинувачений у тому, що хотів послабити бойові сили Червоної Армії, захищаючи вбивць її командирів... У Коломиї він працював палітурником, набувши в цьому фаху неабиякої досконалості й загальної пошани. Мене не вразили сумні сторінки його біографії — подібні перипетії траплялись тоді з багатьма людьми, але я був дуже здивований, дізнавшись, що син Козла на схилі віку раптом зацікавився своїм польським походженням і став вивчати польську мову з польсько-українського словника і навіть брав приватні лекції в якоїсь старої, вцілілої в Коломиї польки. Не знаю, чи вийшов із нього майбутній поляк, як із батька, колишнього поляка, вийшов росіянин...

Цілковитою протилежністю Козлові був спочатку інспектор, а потім директор Охтирської гімназії Квіцінський Павло Якович. Якщо Козел з очима кольору гнилого винограду й тяжкою вдачею являв собою скоріше інтернаціональний тип бурмила, то Квіцінський, або Клишко, десь одних з Козлом літ, своєю зовнішністю дуже скидався на польського шляхтича. Посріблене сивиною, трохи кучеряве волосся на голові, такі ж охайно підстрижені вуса та жваві сіро-блакитні очі свідчили про давню шляхетську породу і разом із характерним польським прізвищем нагадували про його національне походження. Якби не клишоногість, яку він прикривав довгополим мундиром, його можна було б і тепер вважати за красеня.

Навряд чи він був ревним православним, хоч, як директор, вистоював усі вечірні й обідні в нашій домашній гімназіяльній церкві, а будучи ще інспектором, організував прощу залізницею до мощей Іосафа в Білгород. Але це диктували суто кар'єристичні міркування. Вище начальство цінило запопадливість Квіцінського й рано зробило його директором. Він був щирий монархіст і, демонструючи це, дозволяв собі прикру нетактовність, почувши, що в нашому класі гармидер під час перерви, він

раптом заходив і вигукував: "Що за жидівський меламед?!", дарма що в нашому класі вчилися два євреї...

Для нього не існувало ні польського, ні якого іншого національного питання. Коли почалась перша світова війна, Павло Якович раз у раз улаштував у гімназії літературно-музично-вокальні "патріотичні" вечірки, на які неодмінно запрошував вищого представника поліції — повітового справника. На цих вечірках гімназіяльний хор співав на мотив польського національного гімну: "Гей, славяне, здесь свободно речь родная льется" — і замість української "Гей, на горі женці жнуть" таку ж безглузду: "Полк пехотный на войну идет". Гімназіяльний духовий оркестр з великим піднесенням вигравав гімни союзних держав, починаючи від російського "Боже, царя храни" й кінчаючи екзотичним гімном Японії, що захопила на початку світової війни німецьку колонію в Східному Китаї Дзін-Дао і теж вважалася за союзника.

Одне слово, Павло Якович мав тепер широке поле доводити свій російський патріотизм і бездоганну вірнопідданість.

У гімназії подекуди, що Клишко має широку шпигунську мережу, до якої залучив навіть перукаря на центральній вулиці, щоб наглядати за гімназистами й бути в курсі всіх справ, що стосувались його гімназіяльних вихованців. Але треба віддати належне Клишку: він не зловживав шпигунськими відомостями, бо хотів бути популярним серед учнів. Якимось гімназистом восьмого класу розсердилися на нашого гімназіяльного законовчителя, отця Михайла Кочетова і побили йому вночі шибки. Ця зухвала помста поставила на ноги не тільки гімназіяльне начальство, а й поліцію, га бешкетників так і не знайшли. Через рік, коли заводій цієї операції був уже студентом, Клишко, зустрівши його на вулиці, спинив: "А я ж знав, що вікна Кочетову розбив ти, Ісиченку...". Ісиченко зніяковів і сердечно подякував Клишкові, бо, коли б той "дав хід цій справі", не бачити б Ісиченкові університету...

Треба сказати, що Квіцинський був чудовий педагог. Викладаючи "русскую словесность", як тоді звалась російська література, він дав нам

елементарні знання з теорії літератури й привчив нас багато читати й роздумувати над прочитаним. Він не задовольнявся тим, що учень слово в слово перекаже все написане в підручнику про того чи того класика,— хотів, щоб учень висловив ще й свій погляд на класика, дав йому свою оцінку.

Десь у жовтні 1916 року, коли ми у восьмому класі вивчали творчість Гоголя, Квіцінський викликав мене. Це припало на той час, коли я прочитав "Історію України-Русі" Аркаса, декламатор "Досвітні вогні" і нецензурований Шевченків "Кобзар", що його, як трофей, привіз із окупованої Галичини офіцер Гожієнко, старіший брат мого однокласника. Цієї лектури було досить, щоб я пан "свідомим українцем", як казали тоді.

Коли я докладно переказав Квіцінському все, що було надруковане в підручнику про великого класика російської літератури, Павло Якович спитав мене, чи все мені подобається в Гоголя, маючи на увазі, чи всі його твори заімпонували мені.

І отут моя солодка нова віра прорвалася назовні. Із запалом неофіта я відповів:

— Ні, не все. Мені не подобається, що Гоголь писав свої твори не рідною мовою...

— Цебто як — "не рідною мовою"? — вилупив на мене очі з крайнього подиву Павло Якович.

— Він їх писав по-російському, а не —по-українському, як то робив Тарас Шевченко.

— Ах, он воно що,— промовив Квіцінський, і я приготувався сприйняти на свою голову всі громи й блискавки, що мали посипатись на мене від такого вірного слуги царату, яким був Квіцінський. Та розумний педагог

знав, що я радо зазнаю будь-якої кари, бо за ідею треба ж постраждати, і він удався до іншої тактики. Помовчав хвилину, а потім, розвалившись на стільці, став висміювати те, що стало мені найдорожчим у житті:

— Ну хіба ж можна говорити серйозно, Давидов[2], про якусь "українську мову", цей мужицький жаргон, якого крім базару, ніде не можна застосувати! Невже ви думаєте, що цю мужицьку говірку можна запровадити в словесність, в культурне життя?

— Цією мовою вже створено літературу,— тихо пробурмотів я.

— Ви хочете сказати — Шевченко? Шевченко — це виняток, а винятки, як відомо, стверджують правило. Це, безперечно, талант, але можна тільки пошкодувати, що він вбрався не в ті шати, в які слід було б. Якби Шевченко писав по-російському, з нього вийшов би малоросійський Кольцов, а так...

— Крім Шевченка, є ж ще Котляревський, Леся Українка, Грінченко...
— боронився я, але Павло Якович перебив мене:

— Чув про таких, але всі вони — фантасти й диваки. Бачив я у Валуйках, де два роки був інспектором гімназії, одного нотаріуса-українофіла: освічена людина, а "балакає по-хохлацькому" й носить вишивану сорочку! Це ж просто смішно, клоунада якась...

Гучний дзвінок у коридорі провістив велику перерву, і Павло Якович, забираючи класний журнал, сказав мені:

— Зайдіть, Давидов, до мого директорського кабінету.

У кабінеті, де ми сиділи тільки вдвох, Квіцінський спитав:

— Скажіть, Давидов, де ви набрались таких шкідливих і небезпечних ідей?

— Нівідкіля,— спокійно відповів я.

— А все ж — хто на вас так вплинув, що ви захопились Шевченком? — допитувався далі Квіцінський, намагаючись вивідати, чи не попав я під вплив нелегального українського гуртка в Охтирці, яким керував сухотний стельмах Бездрабко і про якого міг щось почути Квіцінський через свою шпигунську мережу.

Я відповів так, як воно й було насправді:

— Ніхто на мене не впливав, я сам дійшов цих думок, читаючи книжки.

— Які книжки? — жваво поцікавився Квіцінський і на клаптику паперу щось занотовував собі.

— "Кобзар" Шевченка я взяв з нашої гімназіальної бібліотеки; прочитав "Історію України-Русі" адмірала Аркаса (я навмисне наголосив на слові "адмірала"); ця книжка вільно продається і в нашому охтирському газетно-книжковому кіоску...

— Уся ця література дозволена, але висновки з прочитаного ви зробили дуже хибні, Давидов. Ну, так ось що: ви непоганий учень, і я не хочу псувати вам вашої життєвої кар'єри, але, як директор гімназії, я повинен попередити нас: якщо я дізнаюсь, що ви займаєтесь у гімназії пропагандою українофільства, то, вибачайте, я муситиму виключити вас із гімназії з "вовчим білетом", і перед вами, Давидов, зачиняться двері всіх вищих учбових закладів Російської імперії. Зрозуміли?

Після цього Квіцінський відпустив мене і більше до цієї трави не повертався.

Та треба ж було так статись, що через півроку, в лютому 1917 року, вдарив перший грім революції, і могутній, здаваюсь, непохитний царат

раптом упав, а за ним, випереджаючи одне одного, пішли події, які й не снились ще зовсім недавно громадянам Російської імперії. Квіцинський швидко зорієнтувався і владною рукою послабив тугу загвинчені досі гайки гімназіального порядку й дисципліни.

Десь на початку березня я звернувся до нього по дозвіл відбути в гімназійній залі загальноміські збори учнів-українців.

— Прошу, прошу! — ніби аж зрадів Павло Якович, що така знаменна подія відбудеться в стінах його гімназії.— А мені, Давидов, дозволисте бути присутнім на цих зборах?

Тепер уже я в свою чергу відповів:

— Просимо, просимо, Павле Яковичу! Будемо дуже раді бачити вас на наших зборах!

Квіцинський таки прийшов на збори. Узяв стільця й сів збоку біля стінки, щоб усіх бачити. Він зацікавлено розглядав юнаків і дівчат, що заповнили залу, і на обличчі його виразно було помітно велике здивування. "Як же так? — мабуть, думав він.— Я гадав, що є тільки один українофіл Давидов, а їх он скільки назбиралось: і гімназисти, і з ремісничого училища, і з вищої початкової школи, ба навіть гімназистки є!.."

В червня в Охтирці відбулась велика українська маніфестація, в якій і я, звісно, теж брав участь. Коли маніфестанти проходили повз будинок гімназії, я вигукнув гасло: "Хай ця гімназія буде українською!". Маніфестанти підтримали мене, і почулись вигуки: "Хай живе українська наука! Слава!". Квіцинський, що вийшов на ганок свого директорського будинку глянути на це незвичайне, небачене ще ніколи в Охтирці явище, старанно заплескав у долоні на знак свого цілковитого схвалення мого гасла.

Десь у місяці липні я випадково зустрівся з Павлом Яковичем на вулиці, і він спинив мене:

— Я читаю "Селянську газету", що її видає охтирська "Просвіта". Ну, скажіть, Давидов, навіщо там пишуть "кляса", "фльо́та", коли український мужик каже "клас", "флот"? Треба, щоб газета була близька до нього своєю мовою, а не відштовхувала від себе всякими тими к л я с а м и.

Отаке диво: Павло Якович починає турбуватись за мову української преси! Яку величезну еволюцію пройшов він за десять місяців революції після тої пам'ятної розмови зі мною, коли загрожував "вовчим білетом" за українську пропаганду!

А ще через рік він вразив мене так, що я отетерів. Коли на кілька днів приїхав із війська до матері, я знову зустрівся з ним випадково на вулиці. Побачивши мене у військовому вбранні й сивій шапці з синім шликом, Павло Якович сплеснув від захвату руками й заговорив зі мною... по-українському:

— Здрастуйте, Давидів! Дуже радий вас бачити! Скажіть, Давидів, чому в Києві ще й досі стоїть пам'ятник Богданові Хмельницькому, а не Мазепі?? Чому взагалі панькаються з кацапами? Якщо в нас самостійна українська держава й гетьман, то кацапів треба гнати з України. Це одвічні її вороги! Ні, Давидів, я цього ніяк не розумію.

Я слухав Павла Яковича й думав: яку круту еволюцію зронив цей колишній поляк, що обернувся на росіянина, а тепер стає українцем! Він буде зразковим директором української гетьманської гімназії. Він буде пильно стежити, хто ще говорить по-російському, й нещадно переслідувати їх. Він буде вірно служити всім владикам на землі, він зможе обернутися ще будь у кого, тільки поляком уже не буде ніколи. Для Польщі — він назавжди втрачена людина...

[1] Інфлюенцею тодішні лікарі називали всім відомий тепер грип.

[2] У гімназії я значився під цим зросійщеним прізвищем, якого я по збувся, ввійшовши в літературу й повернувши собі прізвище моїх далеких предків.